

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF AZERBAIJAN
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА

XƏBƏRLƏR
TRANSACTIONS
ИЗВЕСТИЯ

HUMANİTAR ELMLƏR
HUMANITIES
ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

Xüsusi buraxılış

№ 1

BAKİ – «ELM» – 2013

VAHİDƏ CƏFƏRZADƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
jafarzade_tural@yahoo.co.uk

**FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN
PEDAQOJİ FƏALİYYƏTİ VƏ DİLİ HAQQINDA
BƏZİ QEYDLƏR**

Açar sözlər: pedaqoq, ziyalı, millət, klassik ədəbi dili, ərəb və fars sözləri
Key words: pedagog, intelligent, nation, classic literary language, Arabian and Persian words

Ключевые слова: педагог, интеллигент, нация, классический литературный язык, арабо-персидские слова

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmış və Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları", "Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı", "M.F.Axundov", "Balalara hədiyyə" və s. əsərləri ilə tanınmış F.Köçərli zəngin bir irs qoyub getmişdir.

F.Ağazadə "F.Köçərlinin bioqrafiyası" adlı məqaləsində göstərir ki, o, ilk təhsilini M.K.Münşizadə məktəbində almış və üç ildən sonra Şuşadakı rus məktəbinə daxil olmuşdur.

F.Köçərlinin mənsub olduğu ailədə elmə, mədəniyyətə böyük maraq var idi. Belə ki, atası Əhməd ağa savadlı bir şəxs idi və oğlunu da təhsilli görmək istəyirdi.

1879-cu ildə Qori şəhərindəki Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasında Azərbaycan bölməsi açılmışdı. F.Köçərli öz təşəbbüsü ilə seminariyada təhsilini davam etdirir. Seminariyada dərs deyən Çernyayevskinin

F.Köçərli'nin həyatında müsbət təsiri olmuşdu. O, hörmət etdiyi, inandığı, elminə, biliyinə pərəstiş etdiyi Azərbaycan bölməsinin müfəttişi olmuş, müəllimi A.O.Çernyayevski haqqında yazırdı: "Azərbaycan bölməsində yaxşı və diqqətləyi hər nə varsa, A.O.Çernyayevski ilə başlamışdır". (1) F.Köçərli 1885-ci ildə seminariyanı bitirdikdən sonra İrəvan gimnaziyasında müəllim işləyir. Şərəfli müəllimlik vəzifəsinə yerinə yetirmək o zaman son dərəcə çətin olsa da, hər cür məhrumiyyətlərə sinə gərəkər xalqı maarifləndirmək yolunda öz səy və bacarığını ösürməirdi. F.Köçərli'nin ən çox narahət edən dil məsələsi idi. O öz dərslərində bə müvzuda söhbətlər aparır, ana dilinin tədris prosesində, bədii yaradıcılıqda və gündəlik məişətdə aparıcı mövqə qazanmasının zəruriliyini xüsusi şəkildə vurğulayırdı. A.Şaiqə gəndərirdi bir məktubunda dərsləklərin dilinə öz etirazını bildirərək yazırdı: "Həqiqi ədib gərək öz millətinin dili ilə danışa, ürəyi ilə, hissi və ağıli ilə fikir etsin". (2)

1885-1915-ci illər onun həyatında ən məhsuldar illər idi. Bu dövrdə F.Köçərli tədris kitabları, müntəxəbatlar tərtib etmiş, köhnə dərsləklərin yeniləri ilə əvəz olunması, onların tərtibi prinsiplərini öz müəhazirlərində irəli sürmüşdür.

Onun Azərbaycanda ziyalı nəslinin yetişməsində də böyük xidməti olmuşdur. Pedaqoji elmlər doktoru Ə.Seyidov yazırdı: "F.Köçərli böyük pedaqoqdur. Qori Müəllimlər Seminariyasını Qazaxa köçürməklə xalqımızın maariflənməsində əvəzlənməz əməyi olan şəxsiyyətdir. Fıridun bəy sadəcə praktik müəllim deyildi. O, tədqiqatçı-alim, ədəbiyyatşünas, nəzəriyyəçi, pedaqoq və yüksək mədəniyyətli humanist ziyalı idi. (3)

Qori Müəllimlər Seminariyası Rəşid bəy Əfəndiyev, Osman Sarıvəlli, S.Vurğun, Əli Hüseynov, Mehdiqan Vəkilov, Y.Qasimov, U.Hacıəyov, Ə.Səbri və b. elm xadimlərinin, şairlərinin yetişməsində tarixi bir iş görmüşdür. Şair O.Sarıvəlli və S.Vurğun öz xatirələrində F.Köçərli'nin onların həyatında böyük rol oynadığını xüsusi qeyd edirdilər.

Əlyazmalar İnstitutunda əldə etdiyimiz sənədlərdən məlum olur ki, F.Köçərli "Didaktika haqqında" üç məktub və "Ümumi pedaqogika" adlı bir əsər yazmışdır. K.Talıbzadə qeyd edir ki, müəllimliyi başladığı ilk illərdən F.Köçərli yüksək səviyyədə müəllimlik etdiyi üçün, demək olar ki, hər il mükafat alır. Məhz bunlara görə 1892-ci ilin 20 aprelində ona "Kollejiski sekretar" rütbəsi və daha sonralar müəllimlik fəaliyyətilə əlaqədar olaraq "Fitulyar sovetnik" kimi adlar verilir. 1894-cü ildə "Əla xidmətinə görə" üçüncü dərəcəli Stanislav ordenilə təltif olunur. Aldığı orden və fəxri adlar onun pedaqoji fəaliyyətində böyük müvəffəqiyyətlər qazandığını göstərir.

Öz elmi, biliyi ilə şöhrətlənən F.Köçərli Tiflisin ali məktəblərində müəhazirələr oxuyur, vəzifəsini şərəflə yerinə yetirirdi.

O, müxtəlif yerlərdə yaşayan Azərbaycan ziyalıları və vaxtilə dərslər dediyi tələbələrle məktublaşırdı. F.Köçərli'nin məktubları da maarifləndirici xarakter daşıyırdı. O, dərslər dediyi tələbə və şagirdlərinə qarşı etina-

sız olmamış, onları doğma ata məhəbbətilə sevmiş, qayğılarına qalmış, maddi yardım etmişdi.

Vaxtilə dərslər dediyi tələbələrindən Xəlil Hacılarovun xatirələrindən məlum olur ki, bir neçə şagird onun himayəsində yaşayanmış.

Səbiq tələbəsi, yazıçı Əli Səbri yazırdı: "F.Köçərli'nin təhriki ilə başqaları kimi, mən də rus dilindən əsərlər tərcümə edib, özümün də əsərlər yazmağa başladım. İlk əsərim olan "Şəbi Hicran"ın iki nüsxəsi Orucovlar mətbəəsindən Qoriyə göndərilmişdi. Həmin gün F.Köçərli mənim alınmadı öpüb, "sağ ol oğlum!" - dedi. F.Köçərli'nin təşəkkürünü qazanmaq isə mənim kimi tələbə üçün böyük səadət idi... (4, 48)

Daha sonralar Əli Səbri "Solğun çiçək" romanının titull səhifəsində "Əziz müəllimim F.Köçərliyə ithaf olunur" sözlərini yazmışdır. (4, 48)

O dövrdə dil məsələsi ən mühüm bir məsələ kimi ziyalıların diqqət mərkəzində dururdu. Fıridun bəy Köçərli də bu məsələyə bigənə qalmamışdı. O, Azərbaycan dilinin əsrlər boyu inkişaf edib "şirin ləhcəli və gözəl şivəli bir dilə" çevrildiyini qeyd edirdi.

F.Köçəri dilimiz bərasində yazırdı: "Millətin səven, onun mənovi dirçəlişinə çalışan, tərəqqisi yolunda məsəl sərf edən ədiblərimizdən və şairlərimizdən çox-çox təvəqqe edirik ki, dillərini asanlaşdırsınlar, ana dilimizdən uzaq düşməsinlər, başqalarını təqdid etməsinlər, fikirlərini açıq və sadə dildə yazsınlar tək, onların yazdıqlarının oxuyan anlasın, düşünsün və ayaqlsın" (5, 64).

O, dilimizin lüğət tərkibində türk mənşəli milli sözlərin üstünlük təşkil etdiyini və bu sözlərin dilimizin inkişafında əsas təkanverici qüvvə olduğunu qeyd edirdi. Onun əsərlərində də milli dil məxsus sözlər, ümumxalq danışığı dil elementləri üstünlük təşkil edirdi. F.Köçərli'nin öz əsərlərində işlətdiyi milli sözlər fikrin daha dəqiq ifadəsi üçün geniş imkanlar yaradırdı. Məsələn: ana, kasıblıq, qarı, dustaq, atlı, piyada, od, dəyüş, dava, tərpiq, mix, qaya, bulaq, duman. gözəl, vətən, qızıl, baba, şuluq, koxa, zarafət və s.

O, Azərbaycan dilinin inkişaf tarixində ərəb-fars dillərindən alınma sözlərin də böyük təsiri olduğunu göstərməyi unutmurdu. Lakin o həmin dillərin lüğətindən ən zəruri hallarda istifadə etməyi lazım bildirdi: "Vəqta ki, ana dilində şeyin özünə məxsus adı var və yainki ana dili ilə bir mənanı bəyan etmək və bir əhvalatı necə ki, lazımdır, söyləmək mümkün olur, insaf deyil ki, cəlm göstərmək və mollalıq etmək iddiasına düşüb, kəlamı qoliz ifadələr ilə və çətin anlaşılan ərəbi və fars sözlər ilə doldurub, əsl mənanı dəxi də dərinə salmaq" (6, 245). Əlbəttə, F.Köçərli'nin yaşadığı dövrdə ərəb və fars dillərindən gələn sözlərdən ədəbi dildə istifadə olunurdu. Bu da dövrün ədəbi dilinin lüğət tərkibinin monzərəsi ilə əlaqədar idi.

XIX əsrdə bədii üslubun həmin nəzn, həm də nəsr qollarında sadələşmə, xəlqiləşmə prosesi gətməsinə baxınmayaraq, əvvəlki dövrlərdən irəli gələn dil ənənələri tam şəkildə aradan çıxarmamışdı. Bədii üslubun

nozəm qolunda bu ənənələr klassik şeir formalarının zəif şəkildə də olsa qorunub saxlanması və həmin əsərlərdəki zəncirvari şəkildə uzanan izafət birləşmələrində, ərəb və fars sözlərinin çoxluğunda, standart təşbeh və metaforalar sistemində özünü büruzə verir. (7, 13)

F.Köçərli müasir ziyalılara və tələbələrinə Azərbaycan dilini yaxşı bilmək, bu dilin canlı üslubunda yazıb yaratmaq üçün Vaqif, Vədadi, Bakıxanov, Zakir, Axundov, Seyid Əzim, Zərdabi kimi yazıçıların əsərlərini oxuyub öyrənməyi məsləhət görürdü. O, qeyd edirdi ki, Vaqifin "adını eşitməyən və şənində söylənən" Hər oxuyan Molla Penah olmaz" məsələni bilməyən qafqazlı oğlu yoxdur. Vaqifi belə şöhrətləndirən əlbəttə, onun rəvan təbi, mövzun kəlamı və gözəl qafiyələri olubdur", sairin əsərləri indi də dillər əzbəridir. Vaqifin kəlamlarını oxuduqca biləyitkən onlara rəğbət bəsləyirik. "Şair hər nə vücudə gətiribsə, öz ana dilimizin tərzü şivəsində gətiribdir. Onun əşarında istemal olunan türk və ya türkləşmiş fars və ərəb sözləri clə bir məharətlə nozmə çəkilibdir ki, oxuyanları valeh və heyran edir". (5, 64)

F.Köçərlinin məqalə və kitablarının dilinə nəzər saldıqda dövrlərlə əlaqədar olaraq bir sıra ərəb-fars sözlərinin intensiv şəkildə işləndiyini görürük. Onun əsərlərindəki alınma sözlərin əsas hissəsi ərəb mənşəlidir. Ərəb mənşəli sözlər müxtəlif tematik qruplara aiddir.

a) Dini məzmunlu ərəb sözləri:

1. Cənnət məkan – behiştlik (vəfat etmiş adam haqqında deyilən ifadədir). Cənnətməkan Abbasqulu ağa "Qudsi" təxəllüs ki onun tərcümeyi-halı gələcəkdə zikr olunacaqdır. (8, 143)

2. Xeyir-dua – Allah və müqəddəs adamlara yalvarma. Ustad-i möhtərəmi onun müdarrisliyində xeyir-dua edib yola salır. (8, 147)

3. Sünni-şie: Səhih rəvayətə görə, Molla Məhəmməd ilə Məhəmməd Cələbi Əlicəli sünni və şie məzhəb arasında olan nifaq və ədəvəti götürüb, sülh və sazış etmək üçün xeyli müddət müzakirə və müşavirə ediblər. (8, 150)

Göründüyü kimi, dini məzmunlu bu ərəb sözlərinin demək olar ki, hamısı müasir yazılı və şifahi ədəbi dilimizdə işlənməkdədir.

b) Elm və sənətlə bağlı olan sözlər.

Bu sözlərin əksəriyyəti ərəb mənşəlidir, ədəbi dilin bir çox üslublarının inkişafında fəal mövqə tutmuş, vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Məsələn:

Ürəfa(a) "arif" in cəmi, ariflər, arif adamlar: Uğurlu xan ürəfa və süəra silkinə hörmət və riayət göstərməklə özü dəxi əhli-hal və sahibikəmal bir şəxs imiş. (8, 221)

Əşar – şeirlər: Ağaməsih Molla Penah Vaqifin və Molla Vəli Vədadinin müasiri olduğuna görə, əşar və tərz-i-kəlamı onlarınkına artıq dərcədə bənzəyir. (8, 228)

Həkim "mütəfəkkir, filosof": Həqiqətdə, gözəl sözlər və həkimanə suallardır. (8, 225)

Üdəbə "ədiblər, yazıçılar": Xüsusən məsnədi-qəzavətdə əyləşən alicənabların hirsü tamahı, dünyagir və biməl olmaları cümlədən artıq üdəbəvü şüəra zümürsinə təsir edibdir (4, 355) və s.

c) Məişət məzmunlu sözlər.

Bu tipli sözlər F.Köçərli əsərlərinin leksik tərkibində üstünlük təşkil edir.

Ülfət "dostluq, hüsn-rəğbət": Onunla Kazım ağanın məbeynində ülfət və məvəddət olduğu bir-birinə yazdıqları əşardan görünür.

Zəkavət "Ağıl, fərasət, qabiliyyət, bir fikri tez anlama qabiliyyəti".

Fərasət "tez başa düşmə"

Mərifət "bilik, elm":

Mirzə Şəfi cavan Fətəlinin ağılı, fitri zəkavət və fərasətini müşahidə edib və gözəlirədən yağan anlaq və mərifət nurunu dərk edib, gələcəkdə ondan böyük xidmətlər vüqə gəlməsini Mirza Əşarə bəşarət verir və onunla bir neçə müddət görüşüb danışıqdan sonra filosof Mirzə Şəfi cavan Fətəlinin fikir və xəyalatını başqa bir somlə çevirir. (8, 427)

Bəşarət "sad xəbər, müştuluq".

Müqtədir "qüdrətli, güclü, qüvvətli, bacarıqlı"

Cəfərqulu xanın bu kəlamın müasiri olan Qasım bəy Zakiro ki, Qarabağın ən müqtədir sairini hesab olunur və onun haqqında atıdə zikr olunacaqdır. (8, 353)

F.Köçərlinin dilində işlənməmiş ərəb mənşəli sözlərin bir qismi dilimiz qanunayüğunluqlarına tabe olub leksikamızda işlənilir, digər bir qismi-ni isə yalnız klassik əsərlərimizdə rast gəlmək olur. Bu sözlərin müəyyən hissəsi zamanla işləkliyini itirmiş və ədəbi dili tərk etmişdir. Məsələn: iktifa "kifayətlənmə" (8, 306); müqərrib "yaxınlaşdıran" (8, 404); "məvəbbət scvmo, sevgi, məhəbbət" (8, 309); təvəhhüs "diqqətlə araşdırma, tədqiq etmə" (8, 313) və s.

Göstərilən nümunələr ədəbi dilimizdə demək olar ki, işlənilir.

c) Fars mənşəli sözlər:

F.Köçərlinin dilində işlənməmiş alınma leksikanın bir hissəsi fars mənşəli sözlərdən ibarətdir. Onlar bədii üslubda işlənen emisional-ekspressiv mənəli və məişət məzmunlu sözləri əhatə edir. Bu sözlərin bir qismi müasir ədəbi dildə sabitləşmişdir. Digər hissəsi isə yazılı və şifahi dildə mövqeyini itirmişdir. Ədiblər əsərlərindəki fars mənşəli sözləri belə qruplaşdırmaq olar.

ç) İşləkliyini qoruyan fars sözləri:

Xudbin "özünü düşünən, öz şəxsi mənafeyini hər şeydən artıq tutan (adam), coqist"

Nişat höqiqət əhli olduğu üçün zahiri zöhdü-toqvanı və riyai ibadətini sevməz imiş və şeirlərinin çoxunda xudbin vəizlərə və müdəmməq abidlərə dolaşmış. (8, 233)

Nakəs "insaniyyətsiz, mürvüvətsiz, alçaq";

Pünhan "gizli, xəlvtə";

Şair hər nakəşə sirri-zəmiri açıb söyləməkdən insana arız olan zərəri təcrübə ilə müşahidə edib, nəsihət üzü ilə tövsiyə edir ki, kişi olan görəkdir qönçə tək sirrini xalqdan nüñhan saxlasın, ta ki, öz muradına vasil ola bilsin. (8, 235)

Sitəm "zülüm, əziyyət, cəfa"; dilbər "ürək aparən məc. gözəl, sevgili":

Heyfa ki, təqəzəyi-zaman elə imiş ki, Arif kimi şairlərimiz dilbörün vəsfindən, rəqibin sitəmindən, fəraqın ələmindən çərxi-kəcəftənin cövrü zülmündən başqa bir şey vücuda gətirməyə qadir deyilməşlər. (8, 238) Bu qəbildən olan sözlər, demək olar ki, bütün dövrlərin yazılı və şifahi dilində təsadüf edirik. Bu tipli fars mənşəli alımlar müasir Azərbaycan ədəbi dilində aktiv şəkildə işlənməkdədir.

d) Ədəbi dildə sabitləşməyən fars mənşəli sözlər:

Peydərpey "dalbadal, bir-birinin ardınca": Bəzi vaxt məclisin qızğın halında şair zövqü-şövqə gəlib və onun təbii-gövhərrizinin çəməsi açılıb peydərpey, bilavasitə gözəl, müsəlsəl və mövzun şeir deyərmiş ki, tamamı məclis əhlini heyratə gətirərmiş. (8, 35)

Gövhərriz "cavahir saçan, gözəl danışan (natiq)".

Peyvənilik "birinin ardınca getmə, ardıcılıq; tabe olma":

Bəlkə hər əhli-savad böyük ədəblər peyvənilik edib, süərahq iddiasına düşübdir və dərəcəyi təblərinə görə şerti-qəzəl yazıbdır. (8, 153)

T.Hacıyev yazır: "Vaxtilə klassik ədəbi dilimizdə ərəb-fars dillərinin çoxlu leksik və qrammatik faktları işlənməmişdir ki, sonralar onlar semantik və qrammatik cəhətdən milliləşə bilmədi və təcridən işlənməkdən qaldı". (6, 180)

F.Köçərliyin dilində işlənən ərəb və fars sözlərinin böyük bir hissəsini də Azərbaycan ədəbi dilində işlənən isimlər təşkil edir. Çötün anlaşılın sözlərin fəaliyyəti isə getdikcə daralmış, dilimizdə mühafizə olunmamışdır.

Məqələdə verilən nümunələrin sayını artırımaq olar, ancaq bu kimi alınma sözlər, təkcə F.Köçərli yaradıcılığına deyil, ümumiyyətlə, Azərbaycan dili üçün xarakterik idi. Əvvəlki dövrlərdə Nəsimi, Xətai, Füzuli, Vaqif kimi hərəsi bir dövrü əks etdirən sənət korifeylərinin əsərlərində də döno-döno işlənməmişdir.

Firidun bəy Köçərliyin elmi yaradıcılığının fəaliyyətinin, dilinin tədqiqi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bütün ömrünü Azərbaycan maarifi yolunda sərf etmiş, zəngin pedaqoji və yazıçılıq fəaliyyəti ilə F.Köçərli həm pedaqoji fikir tariximizdə, həm də ədəbi dilimizin inkişafında müstəsna rol oynamış şəxsiyyət kimi də daim yaşayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Köçərli F. A.O. Çernyayevski // "Kaspi" qəzeti, 7 dekabr 1914.

2. Talibzadə K. F.Köçərliyin pedaqoji fəaliyyətinə dair yeni sənədlər, "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 30 mart 1958.

3. Talibzadə K. F.Köçərli böyük ədəb haqqında // "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 8 mart 1958.

4. Nəbiyev B. Firidun bəy Köçərli. Bakı, 1963.

5. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı, II c., Bakı, "Elm", 1981.

6. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, (II hissə), Bakı, "Elm", 2012.

7. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. III c., Bakı, 2007.

8. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı, I c., Bakı, "Elm", 1978.

Vahida Jafarzadə

SOME NOTES ABOUT PEDAGOGICAL ACTIVITY AND LANGUAGE OF FIRIDUN BEY KOCHARLI

Summary

In the article have been reflected the pedagogical activity of the prominent scientist, pedagogue and literary critic F. Kocharli and also his thoughts about language and Arabic and Persian words used in the investigated period.

Вахиджа Джафарзاده

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕЧАНИЯ О ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ЯЗЫКЕ ФИРИДУН БЕКА КОЧАРЛИ

Резюме

В статье освещена педагогическая деятельность великого учёного, педагога и литературоведа Ф.Кочарли, а также прослежены использованные в рассматриваемый период в азербайджанском языке арабизмы и персизмы.